

Наталія Бобровницька
(Київ)

НАРОДНЕ ВІРШУВАННЯ: ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА

У статті порушено проблему специфіки народного віршування. Здійснено практичну спробу виявлення особливостей метрики, ритміки, рими та строфіки окремих жанрів народної поезії.

Ключові слова: народне віршування, метрика, ритміка, рими, строфіка.

The problem of specific of folk versification rises in a lecture. Done practical attempt of exposure of features of verse size, rhythmic, rhyme and rhyming features of separate genres of folk poetry.

Keywords: folk versification, rhythmic, rhyme, rhyming features

В статье поднимается проблема специфики народного стихосложения. Сделана практическая попытка выявления особенностей метрики, ритмики, рифмы и строфики отдельных жанров народной поэзии.

Ключевые слова: народное стихосложение, метрика, ритмика, рифмы, строфика.

*Людські пісні, найглибша мука,
Найвища радість на землі.*

М. РИЛЬСЬКИЙ

*Українська пісня – це справжня
поезія серця і почуття.*

В. ЯГИЧ

Українська народна пісня здавна приваблювала увагу не тільки етнографів та фольклористів, але й широких верств «передової суспільності», і все це завдяки її мелодійності, яка зачаровує, щирості почуттів, образному багатству слова та тому, наскільки правдиво зображено життя людей.

«Вивчення внутрішньої будови художніх творів, – як зазначав О. Дей, – одне з головних завдань поетики як науки. У ділянці народної пісенності вона дозволяє заглянути в мистецьку лабораторію колективного творця і одержати можливість з усією повнотою розкрити зміст творів через їх структурні форми, виявити загальні художні закономірності розвитку поетичного мистецтва народу» [2, с. 3–4]. У нашому дослідженні ми звернулися до такого окремого аспекту вивчення поетики пісенної творчості українського народу, як специфіка народного віршування у різних поетичних жанрах.

Вважаємо цю проблему цікавою, адже мистецтво вірша зародилося саме в народ-

ній пісні, у якій «одночасно формувалися мелодія і сегментація тексту на рядки й дрібніші за рядки ритмічні відтинки», як зауважує Г. Сидоренко [11, с. 22].

До кінця XVI ст. в Україні панує народна пісенна система віршування. Ускладнення суспільних відносин з кінця XVI ст., долучення до західної культури, розвиток писемності призводять до того, що в книжній поезії XVII ст. народний вірш змінюється мовним.

Зрозуміло, що за такий тривалий період народна система віршування пройшла складний шлях у своєму розвитку, у ній сформувалися власні метричні, ритмічні та строфічні особливості.

В українському народному віршуванні є два типи ритмічної будови: *силабічний* (рівноскладовий) вірш та *речитативний* (нерівноскладовий, з домінуючим у кінці рядка наголосом). Силабічні розміри різноманітні: 12-складові, 10-складові (в історичних, обрядових, соціально-побутових та інших піснях), 8- та 6-складові (переважно в танцювальних та жартівливих піснях).

Ось як про це розмірковує М. Грушевський: «В народній бо українській поезії паралельно існують два роди ритму: ритму синтаксичного, нерівноскладового, в котрім ритмічна симетрія підтримується голосовою модуляцією в ширшій амплітуді, – і ритму музикального – в тіснішій значенні, в котрім симетрична будова музикальних стоп держить синтаксичну

строфу в точних, також симетричних, рівноскладових віршах. Закляття, голосіння по небіжчиках й різні категорії оповідальної творчості зісталися при речитативнім ритмі... Пісні ж обрядові, хороводні й забавні переважно побудовані в співочих, музикальних, рівноскладових строфах» [1, с. 137].

На основі більшості фольклористичних досліджень, які стосуються зазначеної проблеми, можна виділити три типи народного віршування: *розмовний вірш* або *райошник*, який вживається у прислів'ях, приказках, віншуваннях, загадках, замовляннях тощо і характерний тим, що в ньому фрази без чіткої метричної організації пов'язані здебільшого суміжними римами («З сином позмагайся, та й на печі зоставайся, а з зятем позмагайся, то й із села вибирайся»); *речитативний* або *нерівноскладовий* вірш та *пісенний вірш*, який використовується у ліричних, танцювальних і обрядових піснях.

Саме про пісенний вірш та його особливості йтиметься далі більш детально. Розглянемо специфіку його метричної будови, ритміки, рими (фоніки) та строфіки.

Метрична структура пісенного вірша визначається кількістю складів у рядку і членуванням їх паузами на частини (коліна), метричні одиниці, а не будовою стопи, як у силабо-тонічному вірші. Це доводить практична спроба розглянути пісенні вірші різних жанрів (зокрема календарно-обрядової, соціально- та родинно-побутової лірики, а також жартівливих та сатиричних пісень) з погляду силаботоніки, наведемо лише кілька пісень, розглянутих нами для прикладу.

У русальній пісні «Сиділа русалка» неможливо чітко визначити розмір, лише в першому та третьому рядках виділяється чистий 2-стопний амфібрахій, у 4 і 5-му – 2-стопний анапест з першим нащеним складом, у наступних рядках – 2-стопний анапесто-амфібрахій, крім 7-го (2-стопний дактило-амфібрахій):

Сиділа русалка	v_v/v_v
На кривій березі.	vv_/v_v
Просила русалка	v_v/v_v
У жіночок наміток,	v/vv_/vv_
У дівочок сорочок:	v/vv_/vv_
– Жіночки-подружки,	vv_/v_v
Дайте мні намітку!	_vv/v_v
Хоть вона худенька,	vv_/v_v

Да аби біленька vv_/v_v
[5, с. 116].

У козацькій пісні «Ой сів козак їсти, ідуть к йому вісти» розмір чітко визначити неможливо, написана пісня поєднанням шестистопного ямба з хореем та пірихієм у непарних рядках та семистопним ямбом з хореем та пірихієм у парних рядках віршів:

Ой сів козак їсти, ідуть к йому вісти:
v_/v_/v/v_/v_/v_
Кидай, козак, вечеряти, час на коня сісти!
v_/v_/v_/vv/v_/v_/v_
Козак покидає, на коня сідає,
v_/vv/v_/v_/vv/v_
Мати його рідненькая з жалю умліває
v/v/v_/vv/v_/vv/v_ [14, с. 19].

У пісні про кохання «Ой у полі клен-дерево різно» не зовсім чітко виділяється п'ятистопний хорей з пірихієм, хоча подекуди з'являються і стопи ямба:

Ой у полі клен-дерево різно,
a vv_/v_/vv/v_
Ходить козак до дівчини пізно.
a _v/v_/vv/v_/v_
Ой у полі три доріжки різно,
a vv_/v_/vv/v_/v_
Ходить козак до дівчини пізно.
a _v/v_/vv/v_/v_ [9, с. 77].

У жартівливій пісні про вади жінок «А ти знав, нащо брав» розмір чітко не визначається, поєднуються двостопні трискладові розміри, амфібрахій та анапест:

А ти знав, нащо брав	vv_/vv_
Міщаночку з міста.	v_v/v_v
Я не їла і не буду	vv_/vvv/v
Гречаного тіста.	v_v/v_v

[4, с. 72].

З погляду силаботоніки у більшості розглянутих творів не можна чітко визначити розмір, тут переважають двоскладові стопи, часто їх поєднання (ямб та хорей, які часто перемішані з пірихієм), проте трапляються і трискладові розміри (переважно амфібрахій та анапест, спорадично дактиль, особливо в календарно-обрядовій ліриці).

Кожен пісенний рядок – рівноскладовий і симетричний, має однакову кількість складів і відповідно однакове членування. Схематично таку структуру можна

зобразити цифрами, наприклад, десятискладовий вірш деяких колядок складається з двох колін (5+5), за винятком окремих рядків, написаних 8-ми, 9-ти та 11-ти складниками, як от у колядці «Пан господар, уставай з постелі», де загальна схема така:

$((4+6)+(6+5)+(5+5)+(5+6)+(5+4)+(5+5)*8+(4+4))$

Пан господар, / уставай з постелі,
Уставай з постелі, / застеляй столи,
Застеляй столи, / клади калачі,
Клади калачі / з ярої пшениці:
Будуть до тебе / з неба гості...

[5, с. 264].

Або дванадцятискладовий вірш з двох колін (6+6), як у колядці «Рано ж тії півні в ятці заспівали», крім останнього рядка – 6-складник та приспіву – 4-складник, схема така: $((6+6)*12+6)$:

Рано ж тії півні / в ятці заспівали,
До нашого пана / гості наїжджали.

Приспів:
Святий вечір!

У нашого пана / великі кімнати:
Є де походити, / є де погуляти.
А ще ж наша пані / ніченьку не спала:
Вина готувала, / страву припасала...

[5, с. 265].

Пісенний вірш може мати різні форми строфи. Тому пісенній ліриці, яку ми розглянули, притаманні як коротші рядки: одноколінні п'яти-, шести-, семискладові вірші, а також двоколінні восьмискладові вірші (4+4), так і довші, які, проте, трапляються значно рідше – це двоколінні дев'яти-, десяти-, одинадцяти-, дванадцяти- та тринадцятискладові вірші з відповідними схемами: (4+5) або (3+6); (5+5) або (4+6), (5+6), (6+6), (7+6). Останні найчастіше властиві колядкам. Перші ж притаманні найчастіше соціально- та родинно-побутовим пісням. Так, у пісні про кохання «Коло млина ясенина» вірш пісні написаний поєднанням двоколінного восьмискладника (4+4) та одноколінного шестискладника:

Коло млина / ясенина,
Зацвіла калина.
Захотіла / в саду спати
Молода дівчина...

[9, с. 23].

У бурлацькій пісні «Віють вітри все буйнії» вірш пісні написаний поєднанням двоколінного восьмискладника (4+4) з одноколінним семи- (3+4) та двоколінним дев'яти- (5+4) складником:

Віють вітри / все буйнії,	4+4
Та ідуть дощі / все дрібнії,	5+4
Та землю орошають,	3+4
Та травую / урошають,	4+4
А цвітами / украшають.	4+4
Там стояли / все кургани,	4+4
Де бурлаченьки / проїжджали ...	5+4

[14, с. 242].

Розмаїття будови пісенних строф зумовлене повторенням окремих їх частин, пісенних колін та приспіваними-рефренами на початку, в середині і наприкінці вірша або строфи.

У народному віршуванні значна роль належить рими (особливостям фоніки). Рима в народних піснях найчастіше парокситонна (жіноча), рідше окситонна (чоловіча), хоча подекуди трапляються й інші види: дактилічна, жіночо-дактилічна та чоловічо-дактилічна. Найчастіше рима відкрита, точна, іменникова, дієслівна або поєднуються ці обидві, рідше прикметникова, займенникова, прислівникова.

Варто зазначити, що в деяких пісенних віршах календарно-обрядового циклу з'являються внутрішні рими таких варіацій: рима кінця попереднього віршового рядка з початком наступного, рима піввірша з кінцем вірша, початки суміжних або близько розташованих віршів, іноді рима суміжних слів у вірші.

Наведемо кілька прикладів.

1) У колядці «Рано ж тії півні в ятці заспівали», текст якої вже було наведено вище, рима жіноча (парокситонна), відкрита, дієслівно-іменникова, точна, крім трьох останніх піввіршів, крім того є ще й внутрішня рима (рима піввірша з кінцем вірша: походити – погуляти, на крилечко – по пиріжечку, тут вона ще й у ролі кінцевої, також кінця попереднього та початку наступного віршів: не спала – готувала).

2) У чумацькій пісні «Ой з-за Дону з-за ріки» чоловіча (окситонна), відкрита, іменниково-дієслівна, не завжди точна рима:

Ой з-за Дону з-за ріки
Виходили чумаки –
Чорноморські козаки.
Не доходя Чорного яру, становилися,

Сірих волів розпрягали,
Без опаски спать лягли
[14, с. 104].

3) У пісні про родинні стосунки «Туман, туман по долині» жіночо-дактилічна, відкрита, іменниково-дієслівна, не завжди точна рима:

Туман, туман по долині,
Туман качається;
Чого ж мене на чужині
Весь рід цурається?
[10, с. 35].

4) У жартівливій пісні про кохання «Добривечір, дівчино» чоловічо-жіноча (окситонно-парокситонна), закрито-відкрита, точна, дієслівна:

– Добривечір, дівчино, куди йдеш?
Скажи мені правдоньку, де живеш?
– Чи то ж би я розуму не мала,
Щоб я тобі правдоньку сказала?..
[4, с. 280–281].

Щодо особливостей строфіки (римування), то ліричним пісенним творам переважно характерне суміжне (парне) або перехресне римування, значно рідше з'являється кільцеве або потрійне. Розглянемо більш детально на прикладі окремих пісень.

У петрівчаній пісні «Уже петрівочка да настає» суміжне римування (ааббвв):

Уже петрівочка да настає, а
Дівочий голосок да прибуває, а
Уже петрівочки дві неділочки, б
Нема голосочку половиночки, б
Уже петрівочки да не дня й не дня в
Уже голосочку да й нема, нема в
[5, с. 127].

У чумацькій пісні «Ой з-за Дону з-за ріки» римування суміжне, а в перших шести піввіршах навіть потрійне (аабббввг):

Ой з-за Дону з-за ріки а
Виходили чумаки – а
Чорноморські козаки. а
Не доходя Чорного яру, становилися, б
Сірих волів розпрягали, б
Без опаски спать лягли. б
Де не взялася орда – в
Порубала чумака. в
Порубала, посікла г
І у полон заняла г
[14, с. 104].

У кріпацькій пісні «Ходить попик по церковці» римування перехресне (абббгдд):

Ходить попик по церковці, а
Святу книжечку читає, б
Питається людей божих: в
«Чом вас багато в церкві не буває?» б
«Ой чи ж єсть час нам, батюшко, г
До церкви ходити? д
Як чорний віл, в свято і в неділю е
Мушиш панщину робити» д
[14, с. 138].

З усіх наведених прикладів стає зрозуміло, що кожен жанр пісенної творчості українського народу має як схожі, так і власне індивідуальні специфічні риси у віршуванні. Саме ці особливості вказують на довготривалий історичний розвиток народного віршування, яке не підпорядковується певним закономірностям, які вироблені в літературознавстві. Адже саме народна творчість лягала в основу розвитку літературного віршування і мала на нього значний вплив.

Але тут ми торкнулися лише одного аспекту вивчення народного віршування, зокрема розгляду особливостей пісенного вірша у його різних жанрах. Варто пам'ятати про те, що цікавим для розгляду є коломийковий вірш, а особливої уваги потребує власне народний або духовний вірш та псалма як жанр.

Література:

1. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Вид-во при Київському ун-ті «Либідь», 1993. – Т. 1. – 1993. – 392 с.
2. Дей О. І. Поетика української народної пісні / О. І. Дей. – К. : Наук. думка, 1978. – 251 с.
3. Дей О. І., Дмитренко М. К. На крилах народної пісні / О. І. Дей, М. К. Дмитренко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1986. – 48 с. – (Серія 6 «Література і мистецтво», № 10).
4. Жартівливі та сатиричні пісні. Збірник / [упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. М. К. Дмитренко; відп. ред М. М. Пазяк; ілюстр. А. Василенка]. – К. : Дніпро, 1988. – 325 с. – (Серія «Народна творчість»).
5. Календарно-обрядові пісні / [упорядкув., передм. та приміт. О. Ю. Чебанюк]. – К. : Дніпро, 1987. – 392 с. – (Серія «Народна творчість»).

6. *Качуровський І.* Строфіка / Ігор Качуровський. – К. : Либідь, 1994. – 272 с.
7. *Качуровський І.* Фоніка / Ігор Качуровський. – Мюнхен, 1984. – 208 с.
8. *Колесса Ф. М.* Ритміка українських народних пісень // *Колесса Ф. М.* Музикознавчі праці. – К. : Наук. думка, 1970. – 415 с.
9. *Пісні кохання* / [упорядкув. і передм. О. І. Дея; ілюстр. худож. В. Е. Перевальського]. – К. : Дніпро, 1986. – 367 с. – (Серія «Народна творчість»).
10. *Пісні родинного життя : збірник* / [упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Г. В. Довженок; відп. ред І. П. Березовський]. – К. : Дніпро, 1988. – 359 с. – (Серія «Народна творчість»).
11. *Сидоренко Г. К.* Від класичних нормативів до верлібру / Г. К. Сидоренко – К. : Вища школа., 1980. – 184 с.
12. *Сидоренко Г. К.* Віршування в українській літературі / Г. К. Сидоренко. – К. : Рад. письменник, 1962. – 173 с.
13. *Сидоренко Г. К.* Українське віршування від найдавніших часів до Шевченка / Г. К. Сидоренко – К. : Вид. Київського ун-ту, 1972. – 140 с.
14. *Соціально-побутові пісні* / [упорядкув. і передм. О. М. Хмільовської; ілюстр. В. Е. Перевальського та А. Ф. Павленка]. – К. : Дніпро, 1985. – 331 с. – (Серія «Народна творчість»).
15. *Сулима М. М.* Українське віршування кінця XVI – початку XVII ст. / М. М. Сулима. – К. : Наук. думка, 1985. – 146 с.
16. *Франко І. Я.* Найстаріша українська народна пісня // *Франко І. Я.* Зібрання творів : у 50 т. – Література і мистецтво. Т. 26–43. – Т. 37. Літературно-критичні праці (1906–1908). – Академія наук УРСР. Інститут літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 216–221.
17. *Штокмар М. П.* Исследования в области русского народного стихосложения / М. П. Штокмар. – М. : Изд-во Академии наук СССР ;. Институт мировой литературы им. А. М. Горького, 1952. – 424 с.